

Adó és áldozat

*Az egyén és a külvilág kapcsolata közgazdasági és szociálpszichológiai szempontból, az adózás tükrében**

WIESZT ATTILA

Bevezetés

Az ember jól-léte, boldogsága (Layard 2007) és fizikai egészsége (Kopp 2003) külső és belső világának harmóniáján alapul (Skrabski-Kopp-Rózsa-Réthelyi 2004). Ismeri és elfogadja saját pszichés folyamatait, képes egységbe integrálni őket. Ezzel párhuzamosan saját belső világának tükröződését látja a külvilágban is, megérti és elfogadja helyét a környezetében, a közösségben és az egész világban. Látja, hogy a külvilággal való kapcsolata és feladatai miként szolgálják belső növekedését.

A külső és belső világ számtalan dimenzióban egymáshoz kapcsolódva alkot egységes egészet. Ennek a kapcsolatnak látszólag csak egy apró kis szeletét jelentik a közösség fennmaradásáért felajánlott egyéni erőfeszítések, azon belül is a közterhek befizetésének kérdésköre. Mégis, ez a látszólag fókuszált terület ugyanúgy magában hordozza az egység jellemzőit, ezért az adófizetés problémájának tudományos vizsgálata nem lehet teljes anélkül, hogy azt a külső és belső világ egyensúlyának egyik vetületeként értelmeznénk. Jelen tanulmány célja, hogy ennek a vetületnek néhány fontosabb pontját feltárja elsősorban arra fókuszálva, hogy a külső és belső világ egyéni szinten jelentkező egységét miként lehet a közösség szintjén, a közösség tradícióival és értékrendjével összhangban modellezni és értelmezni. Az írás ennek az egységnek a „külső” részére, a „külvilágra”, a közjó és a magánérdek problémájának közgazdasági gondolkodásban való bemutatására koncentrálna. Ezen túl – a közgazdasági kutatásokat mintegy kiegészítve - röviden bemutatja a „belső világról” a pszichológia és

* Ez a tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005. számú TÁMOP program Hatékony állam, szakértő közigazgatás, regionális fejlesztések a versenyképes társadalomért alprojektjében, az Állam és polgárai műhelyben készült.

szociálpszichológia más fókuszú és perspektívájú, de a közgazdaságtani eredményekkel összhangban lévő eredményeit.

Nem véletlen, hogy az adó fogalma az áldozatra vezethető vissza, amikor egy vallási közösség erőforrást használ arra, hogy egy nála magasabb, az isteni szféra fenntartását segíts elő. Ebben az összefüggésben az adó nem piaci és nem elsősorban politikai viszonyt jelenít meg az állam és az egyes gazdálkodó között és szerepe nem az, hogy visszakapjon valamit az adott gazdasági szereplő, hanem az, hogy segítse egy nála magasabb szint fennmaradását. Itt nem piaci, hanem hierarchikus viszonyról van szó. Az állampolgár része az állami döntéshozatalnak, részesedik a közösségi tulajdonból, és ennek keretében adózik.

Az egyén külső és belső világának harmóniájából fakad az egyének szintjén az egymással való együttműködés. Közösségi szinten értelmezve az együttműködés lényege, hogy a társadalom minden tagja számára biztosítani kell a jogállamban való élés lehetőségét, és ez közös felelősség. A politika oldaláról mindez a demokratikus intézményrendszer kiépítésében, a gazdaság oldaláról pedig a magántulajdon és a köztulajdon egymáshoz való kapcsolódásban, egymásra épülésben, illetve a köztulajdoni formák rétegzettségében mutatkozik meg.

Az adó ebben az összefüggésben a közösségi, jogállami tulajdon fenntartásához szükséges erőforrások összessége. Az adózással végső soron az adott gazdasági szereplő hozzájárul a közösség, és így a kollektív hatékonyság fenntartásához. Az adózás nem értelmetlen sarc, vagy rablás, hanem a közösségi együttműködés feltétele. A klasszikus közgazdasági hagyomány alapján (Ricardo könyvének címében is szerepel az adózás („On the Principles of Political Economy and Taxation”) Smith, Ricardo, de a XX. századi közgazdasági hagyomány is azt állította, hogy nincs lehetőség a biztonságra, a szabadságra és a jólétre adóztatás nélkül.

Az egyén állampolgári létéből fakadóan, annak keretében adózik. Az adó elkerülése vagy az adócsalás végső soron az állampolgári létből való kizáráshoz vezethet. Ezt nem lehet arra redukálni, hogy ha nem fizet adót, akkor nem kap meg bizonyos szolgáltatásokat, és azt esetleg megveszi mástól. Az állam abban különbözik a piactól, hogy azt nem lehet cserélni.

Vannak esetek, amikor valóban úgy jelenik meg a közösségi tulajdon, mintha piaci viszony lenne (ilyen például az úthasználati díj). Ugyanakkor az alapkérdés, hogy milyen mértékben lehet az egyes gazdasági szereplőre terhelni a közösségi

tulajdont mindig külön közgazdasági kérdés. Itt nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy a költségeket hogyan lehet megosztani, hanem azt is, hogy mi a célja az államnak a gazdasági szereplő tevékenységével kapcsolatban, tehát végső soron ez a döntés is a közösség értékrendje alapján születik meg.

Az „áldozatot” a közösség tagja tudatosan vállalja. Nem arról van szó, hogy a jólét elérése érdekében először „áldozatot” kellene hozni és aztán a sokak által hozott áldozatból pedig majd kevesek luxusfogyasztása következne: tehát a politikai értékrend alapján a gazdaságpolitikai döntések nem arról szólnak, hogy az adórendszer a fogyasztás külső korlátozását jelenti. Éppen ellenkezőleg, az adórendszer azt a mértékletességet és tudatosságot tükrözi vissza, amely az egyén és a közösség kapcsolatában mindkét részre lehetővé teszi az optimum megtalálását, amely elismeri az individuális és közösségi teljesítményt és az egyéni és a kollektív fogyasztás harmóniáján alapul.

Adózás – közjó és magánérdek

Az egyén külső és belső világának harmóniájának problémája a közgazdaságtan oldaláról úgy jelentkezik, mint a közjó és magánérdek összekapcsolása a gazdálkodói döntésekben. Ezen döntések eredményét két részre lehet osztani: az első fázisban a döntés hatásának feltárása megy végbe, ez a szigorú értelemben vett externália, vagy externális hatás, míg a második szakaszban a döntés hatásait beépítik a gazdálkodói döntésekbe, ez az externália internalizálása.

A két lépés egységet is alkot, hiszen a tudatosítás, a megfontoltabb gazdálkodói döntés az externália fogalmának lényege. Az externália segítségével az eddig a gazdálkodói döntéseken kívül álló szempontok részévé válnak a helyes döntésnek, ez az az intézmény, aminek a segítségével a politika és a gazdaság egységbe kerül, a piac köztulajdonosi feladatokat is ellát.

A fogyasztó esetében az externális hatás a hasznosság, a jólét változását eredményezi, a termelőnek pedig a költségeit változtatja. Az externális hatás javíthatja vagy ronthatja a fogadó fél helyzetét. Amennyiben az externális hatás javítja a fogadó fél helyzetét, akkor pozitív, ellenkező esetben negatív externáliáról beszélünk. A fogyasztóra nézve a pozitív externália a fogyasztó jólétét, hasznosságát növeli, ellenkező esetben csökkenti azt.

Az externália és a piaci folyamatok közötti különbséget a pozitív és negatív externália megkülönböztetése is érzékelteti. A piaci folyamatok esetében a két fél közösen akarja az együttműködést, externália esetében azonban vagy csak az egyik fél akarja (ha például szándékosan rontani akarja a másik helyzetét), vagy egyik fél sem akarja. Ez utóbbi miatt hívjuk az externális hatást nem szándékolt hatásnak. A nem szándékolt hatás arra utal, hogy a döntést hozó gazdasági szereplő a piaci viszonyokon túlmenően nem akar hatást gyakorolni, nem képes arra, hogy számba vegye azokat a hatásokat, amelyeket döntése eredményez. A tökéletlenség forrása a gazdasági-társadalmi rendszer működésének elégtelen ismerete, az az intézményi és információs elégtelenség, aminek oka, hogy a tulajdonosi jogok gyakorlása nem hatékony és nem is igazságos. Az erőforrásokat használó gazdasági szereplő nincs tisztában döntése következményeivel, és innen fakad annak nem szándékolt hatása. A nem szándékoltság egy elidegenedett társadalmi-gazdasági intézményrendszer következménye lehet, ahol személytelen, a gazdasági szereplők feje fölött, akaratuktól függetlenül működő mechanizmusok eredőjeként alakul ki a piaci, illetve a gazdasági végeredmény. Az externália fogalmának bevezetése éppen ennek az elidegenedésnek a felismerését tükrözi.

Ezt igazolja, hogy az externália, az externális hatás a közgazdasági eszmetörténetben először az ágazaton belüli együttműködés rendszerében jelent meg. Alfred Marshall, aki először használta az externália fogalmát, kimutatta, hogy az egyes vállalat, amikor dönt az árairól és termelésének nagyságáról, akkor az ágazatot, a piacot is alakítja. (Marshall 1961)

Marshall elemzésében az externália léte az együttesen használt erőforrások felett, közösen gyakorolt tulajdonosi jogokból fakad. Amit felfedeznek a XIX. század végén a közgazdaságtudományban, hogy az eddig csak a szűken vett magántulajdonra alapozott gazdasági intézményrendszer nem elég hatékony, mert nem veszi figyelembe a közösségi tulajdon szempontjait, azt a tényt, hogy az iparág egésze képes úgy nagyobb teljesítményt nyújtani, hogy az egyes termelő esetleg nem is érzékeli az ebből fakadó előnyöket. A kérdésben ezáltal benne van az a helyzet is, hogy a termelők és a fogyasztók nemcsak piaci együttműködésben vannak, hanem részei egy, a piac fölötti tulajdoni szintnek is, amelyik arra hivatott, hogy az anomáliákat, a korábban a piacon nem érvényesített hasznosság veszteségeket vagy költségnövekedéseket érvényesítse.

Az állam vagy a fölötti tulajdoni struktúra lényege a hierarchikus szerveződés, amiben az egyes termelő vagy fogyasztó be van tagolva. Hibás az az érvelés, amely szerint a különböző adókat azért ne fizessük meg, mert nem bízunk az állam működésében. Demokratikusan szervezett tulajdonviszonyok esetében, van lehetőség kifejezni az elégedetlenséget, az egyet nem értést, de ez nem piaci kapcsolat, nem lehet a szerződést egyoldalúan felbontani, és kilépni az együttműködésből.

Az externália fogalma a közgazdaságtanban azért is születik meg, hogy magánérdek és közérdek különbségét kifejezze. Henry Sidgwick, brit professzor Principles of Political Economy című munkájában, 1887-ben fejtette ki először a különbséget az egyéni és a társadalmi hasznosság között, megalapítva ezzel a jóléti közgazdaságtant is. Különbséget tett azon javak és szolgáltatásokból származó jólét, hasznosság között, amit a piaci tranzakció eredményeként szerzünk és az egyének boldogságérzetei között, amit ma már általában jólétnek nevezünk. Ez utóbbi a jóléti közgazdaságtan tárgya. (Sidgwick 1887)

Bár Sidgwick határozottan az individualizmus pártján állt, kijelentette, hogy „egyetlen épelméjű embert sem lehet arra kényszeríteni, hogy szolgáltatást nyújtson a pusztán „nem-beavatkozáson” kívül, kivéve ha önként vállalja, hogy pozitív szolgáltatásokat nyújt”. A magánérdeket a közjó fogalma alá rendelte és olyan politikai és gazdasági berendezkedést tartott elfogadhatónak, amelyikben a közjót valósítják meg a magánérdekek segítségével.

Alfred Marshall jelentős mértékben támaszkodott Sidgwick munkásságára. Elfogadta a közjót, azaz a társadalmi optimum fogalmát, de kutatásának tárgya nem egyszerűen a köz- és a magán elválasztása volt, hanem az a kérdés, hogy miért különbözik egymástól a társadalmilag kívánatos és a piaci eredmény, és mit lehet tenni a különbség megszüntetése érdekében. (Marshall 1961)

Az első kérdésre a választ a piaci viszonyok elemzése adta meg, azaz hogy a piacon nem mindenkinek az értékítélete jelenik meg, bizonyos társadalmi csoportok, akiket pedig érint a termelés, kiszorulnak a piacról. Az ő értékítéletük az extern hatás, nagyságát a piaci elemzés segítségével lehet meghatározni. Marshall elemzésében a piaci optimumot a kereslet és a kínálat egyezősége adja meg. A keresleti függvény fogalma azonban finomodott az externália fogalmának hatására: azok értékítéletét tartalmazza, akik adott piacon vásárlóerejüket megjelenítik, az ő fizetési hajlandóságukat. Ettől el kell választani a társadalom összes többi olyan

tagjának jólétváltozását, akiket érint az adott jószág fogyasztása vagy társadalma. Ha ezzel korigáljuk a keresleti függvényt, akkor kapjuk a társadalmi határjólét függvényt. Ez a függvény azt mutatja meg, hogy a jószág egy egységgel történő többletfogyasztása hogyan, milyen mértékben befolyásolja a társadalmi jólétet.

Marshall további felfedezése az értékelés nagyságának meghatározására vonatkozó módszertan kidolgozása volt. Azt fedezte fel, hogy nemcsak általában lehet különbség közjó és piaci eredmény között, hanem minden egyes termék esetében külön feladat a közjó, a közösségi tulajdon szempontjának érvényesítése. Ennek eredményeként az egyes részpiacokon többet vagy kevesebbet kell termelni a piaci optimumhoz képest, ahhoz képest, mintha az ágazat szabályozatlan lenne, azaz nem érvényesítenék az externális hatásokat. A piaci és a társadalmi optimum közötti különbségnek megfelelően pozitív externália esetén a piac kevesebbet, negatív externália esetén többet termel annál, mint amire szüksége lenne a társadalomnak.

A Marshalli megközelítés jelentősége az, hogy az egyes ágazatok termelésének és fogyasztásának tervezéséhez segít hozzá, az externália modelljének segítségével hatékonyabban lehet szabályozni az egyes részpiacokat. E mellett azonban vagy egy elvi, politikai gazdaságtani jelentősége is az externália fogalmának: a politikai és gazdasági intézményrendszer összekapcsolódásán alapszik.

Az externális hatás léte, működése feltételezi, hogy a gazdálkodók ezt a hatást nemcsak piaci, hanem más eszközökkel, a politikai intézményrendszeren keresztül is tudják érzékeltetni. A demokratikus intézmények a közösségi tulajdon működtetésére adnak lehetőséget. Ezek segítségével a gazdálkodói döntésekben minden, a közösséget érintő szempontot meg lehet jeleníteni. Sidgwick emiatt foglalkozott a politikai intézményrendszerrel. Álláspontja szerint a nagy szervezetek, nagy államok irányába való fejlődés lesz a domináns, hiszen a létfeltételek ellenőrzése egyre kiterjedtebbé válik és egyre fontosabb lesz a társadalmi együttműködés megszervezése a gazdálkodók között.

A demokrácia, a demokratikus intézményrendszer ezáltal át is alakja a piacot. Marshall az externália révén kialakuló fogyasztói és termelői közösségek kialakulását is felveti. Externáliának nevezi például a versenytársak jelenlétét az egyes vállalat számára, amiből következik, hogy egy adott részpiacon a termelők közösséget alkotnak, tevékenységüket akarva-akaratlanul összehangolják. Marshall szerint az

ágazat, a részpiac egy tágabb, magasabb tulajdoni szinthez tartozó politikai célnak, szabályzásnak van alávetve.

A demokrácia beépítése a piaci folyamatba két eszköz segítségével mehet végbe: az államigazgatás és az igazságszolgáltatás munkája révén. Az első esetben az állam adók és támogatások segítségével hozza összhangba a társadalmi és a piaci optimumot. Megadóztatja a negatív externália kibocsátóját és a pozitív externália élvezőjét, támogatja a negatív externália elszenvedőjét és a pozitív externália kibocsátóját.

Az externális külső gazdasági hatások jelenlétének felismerése volt az első lépés a XX. századi közgazdaságtudományban. Ennek segítségével lehetett először a politikai és a gazdasági intézményrendszert közelebb hozni egymáshoz, a politikai intézményrendszer az externáliával új feladatot kapott: meg kellett jelenítenie a társadalmi hasznot (és a társadalmi kárt). Ez a legnyilvánvalóbb jele volt annak, hogy a politikai intézményrendszer feladatává vált a gazdasági folyamatok értékelése.

A fejlődés következő szakasza a társadalmi értékelés érvényesítéséről szólt, aminek két, részben egymást követő, de egymásra is épülő szakasza volt: a Pigou-féle adóztatási és támogatási rendszer, illetve a Coase-féle tulajdonjogi iskola.

Arthur Cecil Pigou 1877-ben született és 1959-ben halt meg. Pigou Marshall tanítványa volt és erősen hatott rá Henry Sidgwick is. Pigou munkássága elsősorban az I. világháború után kapott nagyobb szerepet, 1933-ban jelent meg A munkanélküliség elmélete (Theory of Unemployment) és 1920-ban az A jólét közgazdaságtana (Economics of Welfare). Mind a kettő az I. világháború utáni válságra reflektált, az abból történő kilábalás lehetőségeit mutatta be – talán ezért is váltott ki olyan éles kritikát munkanélküliségre vonatkozó elmélete Keynes részéről (Ambrosi 2003).

Pigou álláspontja szerint ugyanis a válság alapvető oka a piac helytelen működése, a tény, hogy a piaci intézmények nem közvetítik a társadalmi értékeket, elvárásokat. A közgazdaságtannak éppen ezért az a feladata, hogy a piacot a társadalmi értékrendnek megfelelően formálja, figyelembe véve természetesen a meglévő intézményrendszert.

„A közgazdaságtudomány fő ösztönzője megítélni a társadalmi haladást. A közgazdaságtudománynak ezért inkább „realistának”, mint „tisztának” kell lennie, de nem egyszerűen „leírónak”. Nagyon nehéz kvantitatív elemzést végezni. A gazdasági jólét durván úgy határozható meg, mint a jólétnek az a része, ami nem hozható

kapcsolatba a pénzzel.” (Pigou 1920, p. IX.) Ezt a gazdasági jólétet kell meghatározni a közgazdaságtudománynak kvalitatív és kvantitatív eszközökkel egyaránt.

A piaci és a társadalmi jólét eltérését Pigou több okra is visszavezette, ezek között kiemelt fontossága volt a monopóliumnak (amit napjainkban már nem sorolunk az externáliák közé). Pigou szerint a 30-as évek válságjelenségei mögött is alapvetően a torz, monopolizált piaci szerkezet húzódott meg, ennek felszámolása, egy versenyközeli helyzet visszaállítása esetén a gazdasági egyensúlytalanságok (és a politikai konfliktusok) megszűntek volna.

Pigou azonban nemcsak a monopóliumot tekintette externáliának, hanem minden olyan jelenséget, ami eltorzította a társadalmi értékelést, akadályozta a növekvő hozadéki szféra érvényesülését. Ezeket azonban esetről esetre kell elemezni – állította, és nem lehet általános, a konkrét részpiactól, ágazattól elszakadó elméleti keretet adni.

A megoldás az extern hatások kezelésére a jövedelem-elosztás szerinte. Meg kell adóztatni azokat a gazdasági szereplőket, akik pozitív externáliát élvezik és ezt az adót támogatások formájában át kell csoportosítani a kibocsátóknak, illetve meg kell adóztatni azokat, akik kibocsátják a negatív externáliát és oda kell adni a károsultaknak, a negatív externália elszenvedőinek támogatások formájában.

A XX. század második felében éles kritika érte Pigou koncepcióját elsősorban Coase részéről, de a kritika jogossága mellett el kell ismerni, hogy Pigou a társadalmi jólét fogalmával és mérhetőségével egy magasabb, köztulajdoni szint működését mutatta be. Az egyes piaci szereplők fölött, azokra ráépülve kezdődött el olyan megoldások, intézmények kiépítése, amelyek lehetővé tették a gazdasági teljesítmény értékelését.

A Pigou-féle adók és támogatások rendszeréhez ugyanis arra volt szükség, hogy az állam ismerje minden termelő és fogyasztó költségeit és hasznosságait, örömeit és bánatait, és ennek az ismeretnek a birtokában igazítsa ki a piac működését. Úgy kezelje a gazdaság egészét, mintha az egyetlen szervezetbe egyesíthető lenne, mintha egy tulajdonban lenne egyesítve minden termelő és fogyasztó. Ez abban a korban csak ellentmondásosan, szabadsághiányos módon volt elismerhető, hiányzott a technológia, ami a szabad döntés tiszteletben tartása mellett képes lett volna ezt az egységes tulajdonosi szerkezetet biztosítani.

Pigou is tisztában volt azokkal a nehézségekkel, ami elméletének gyakorlatba való átültetésével járt, de ezért nem is általában szerette volna az externális hatásokat kezelni, csak egy területen, a munkaerőpiacon. A munkaerő-piaci folyamatok tökéletesítésével, az oktatás, az egészségügy stb. internalizálásával látta biztosítottnak a válság elkerülését. Végül soron a demokratikus, jóléti intézményrendszer bevonása mellett érvelt a munkaerő-piaci folyamatokba és az olyan hagyomány, amire ma is lehet támaszkodni.

Pigou az externália kezelését, az externális határok internalizálását, azaz a gazdálkodói döntések részévé formálását nem általában tartotta fontosnak, hanem a munkanélküliség csökkentésének egyik formájának tekintette. Az I. világháború utáni válságjelenségek, a munkanélküliség magas aránya a korabeli közgazdasági gondolkodás egyik fő problémája volt. Megoldására az egyik lehetőség a központosítás, a piaci szabályozás kiiktatása volt, visszatérés az I. világháború alatt működő hadi gazdálkodás gyakorlatához. Pigou ezzel szemben a piaci folyamatok tökéletesítését, a demokrácia beépítését a piacba látta megoldásnak. Ennek érdekében konkrét rövid és hosszú távú megoldásokat javasolt, ami kiindulópontként szolgált Keynes és az amerikai közgazdaságtan számára is. Pigou érdeme nem elsősorban az adóztatás eszközének „felfedezése” és alkalmazása volt, hanem a közösségi tulajdon újrafelfedezése, a demokrácia és a gazdaság összekapcsolása felé tett elméleti lépések.

Ronald Harry Coase híres cikkében, A társadalmi költségek elméletében (1946) a Pigou-féle megoldás kritikájából indult ki. Nem az externália létét tagadta, hanem az államigazgatáson, az adókon és támogatáson alapuló megoldást. Ő is „az üzleti vállalkozások azon cselekedeteit vizsgálja, amelyeknek másokra nézve káros hatása van.” (Coase 2004, 139. o.) Ha például egy gyár füsttel szennyezné a környezetét, akkor a legtöbb közgazdász láthatóan arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy kívánatos lenne a gyár tulajdonosát felelőssé tenni a füsttel okozott kárért, vagy adót kellene kivetni a tulajdonosra, amelynek mértéke a kibocsátott füstmennyiség mértéke lenne, pénzben kifejezve pedig megegyezne az okozott kárral, vagy végül kitiltaná a gyárat a lakóövezetből.” (Coase 2004, 139-140. o.)

Coase azonban ezt a megoldást – ami Pigou szellemében fogant – nem fogadta el. Az externális hatást, jelen esetben a környezetszennyezést együttműködési lehetőségnek tekintette a szennyező és a szennyezett között. „Egy kölcsönös problémával van dolgunk. B kárának megakadályozása érdekében

tulajdonképpen kárt okozunk A-nak. A valódi eldöntendő kérdés az, hogy A okozhasson-e kárt B-nek, vagy B okozhasson kárt A-nak. A feladat a nagyobb kár elkerülése.” (Coase 2004, 140 o). „A káros hatásokkal járó cselekedetek esetében nem egyszerűen az a feladat, hogy visszatartsuk azokat, akik elkövetik. Azt kell eldönteni, hogy a károkozás megakadályozásából származó előny nagyobb-e, mint a veszteség, amit máshol szenvedünk el a kárt okozó tevékenység megakadályozása következtében.” (Coase 2004, 185.o.)

A károk és a hasznok mérlegelése nem piaci művelet Coase elméletében sem – akárcsak Pigou-ban –, hiszen a kárnak és a haszonnak nincs piaca, nincs forma, intézmény, ami lehetőséget adna a felek mérlegelésére és cseréjére. A piac teremtéséhez termékre és szolgáltatásra, illetve az azt kifejező tulajdonjogra van szükség. Coase minden anyagi termékben vagy szolgáltatásban jogot lát. „Beszélhetünk egy személyről, akinek föld van a tulajdonában, és azt termelési tényezőként használja, de amivel a földbirtokos rendelkezik, az az arra való jog, hogy bizonyos, jól körülhatárolt cselekedeteket hajtson végre. A földbirtokos jogai nem korlátlanok. Még az sem mindig lehetséges, hogy földjét máshová helyezze, mondjuk azt kiemelve.” (Coase 2004, 213.o.) Ha a termelési tényezőket mint jogosultságokat fogjuk fel, könnyebben érthetővé válik, hogy egy kárt okozó tevékenységhez való jog (füst, zaj, szag keltése) szintén termelési tényező. Ahogy egy földdarabot használhatunk arra, hogy megakadályozzuk, hogy másvalaki átmenjen rajta, ott parkoljon autójával, vagy arra építse házát, ugyanúgy használhatjuk arra is, hogy elvegyük előle a kilátást vagy a csendet vagy a tiszta levegőt. Egy bizonyos jog (egy termelési tényező) használatának költsége mindig az a veszteség, amit a jog gyakorlása közben máshol szenvednek el – a földön való áthaladás, az autóval parkolás, a házépítés, valamint a kilátás, a nyugalom, a tiszta levegő élvezetének lehetetlensége.” (Coase 2004, 213-214.o.)

Coase szerint az externális hatás kiküszöbölése érdekében a jogok elosztásáról kell dönteni, és nem a kár vagy haszon pénzbeli kifejezésével kell foglalkozni. Bár tételét ebben a formában nem ő, hanem George Stigler fogalmazta meg (Kamerschen – Sridhar 2009), mégis azt állítja, hogy amennyiben a tulajdonjogok egyértelműen és világosan szabályozottak (azaz a példában el van döntve, hogy a füst hová, kihez tartozik, akkor a felek egyezkedése Pareto-optimális állapothoz vezet. Externális hatás oka a jogok meghatározatlansága vagy helytelen

elosztása. „A külső gazdasági hatásokra vonatkozó problémák a rosszul meghatározott tulajdonosi jogokból erednek.” (Coase 2004)

A tulajdonjogi iskola, ezen belül Coase elmélete ezért nem az állam vagy a politika tagadását, hanem más módon való érvényesítését jelenti. Nem államigazgatási eszközökkel, hanem az igazságszolgáltatás intézményrendszerével érvényesítette a politikai értékeket. Nem egy elkülönült szervezetre, hivatalra bízta a társadalmi haszon vagy kár felmérését és újraelosztását, hanem a felek együttműködése, szerződése dönti azt el. Így minden érdekelt be van vonva a gazdaságpolitikai intézményrendszerbe, Coase az amerikai demokratikus közgazdaságtan hagyományait folytatta.

A gazdaságpolitikai intézményrendszer átalakítását, demokratizálását és a politikai értékrend érvényesítését különösen jól érzékeltetik Coase példái. Ezek nem véletlen, eseti példák, az elmélet lényegét fejezik ki, ezért is annyira fontosak.

Első példája, a füstölő gyár már érzékelteti a korszakváltást Pigou elméletéhez képest. Pigou esetében az externális hatás jellemzően a munkanélküliségre vonatkozott. Coase esetében a kérdés a hagyományos futószalagra épülő gyáripár viszonya a gazdaság egészéhez, esetleges átalakulása, azaz a neokonzervatív és az azt követő korszak elméleti feldolgozása.

A következő példa az állattenyésztők és növénytermesztők közötti konfliktus. „A tilosba tévedő és a szomszéd termését pusztító marhák esete jó példa erre. Tegyük fel, hogy a földműves és a marhatenyésztő egymással határos birtokokon gazdálkodik. Tegyük fel továbbá, hogy ha nincsen kerítés a két birtok között, akkor a marhaállomány növekedésével a farmer termésében okozott kár mértéke nő. ... Az érvelés leegyszerűsítése érdekében azt javaslom, hogy használjunk egy számszerű példát. Felteszem, hogy a kerítés fenntartásának költsége évi 9 dollár. Azt is felteszem, hogy a csorda létszáma és az éves terméskiesés között a viszony a következők szerint alakul.”

A csorda létszáma	Az éves terméskiesés	Az újabb marhákra jutó terméskiesés
1	1	1
2	3	2
3	6	3
4	10	4

(Coase 2004, 140-141.o.)

Coase érvelése szerint a marhatenyésztő és a növénytermesztő közötti vita eldöntése során az alapvető szempont, hogy az okozott kárért ki a felelős, a marhatenyésztő, mert az ő marhái csatangoltak át, vagy a földműves, mert ő nem védte meg a földjét. A tulajdonjogi kérdés eldöntése azonban nem méltányossági vagy történelmi kérdés, hanem ösztönzési probléma. „A káros hatásokkal járó cselekedetek esetében nem egyszerűen az a feladat, hogy visszatartsuk azokat, akik elkövetik. Azt kell eldönteni, hogy a károkozás megakadályozásából származó előny nagyobb-e, mint a veszteség, amit máshol szenvedünk el a kárt okozó tevékenység megakadályozása következtében. Abban a világban, ahol a jogrendszer által kiszabott jogok átrendezése költséges, a bíróságok a kártérítési esetek mérlegelésekor voltaképpen a gazdasági problémában hoznak döntést, meghatározva az erőforrások felhasználását.” (Coase 2004, 185.o.)

A bíróságnak azt kell eldöntenie ebben az esetben, hogy a marhatenyésztést vagy a növénytermesztést szeretné támogatni, melyik az az ágazat, aminek fejlődése nagyobb társadalmi haszonnal jár, és ez határozza meg a kártérítési kérdés eldöntését. Az ágazatok közötti hierarchia tulajdonjogi formában jelent itt meg, és ez Coase elméletének egyik legfontosabb politikai gazdaságtani üzenete.

Marhatenyésztők és növénytermesztők viszonyának, vitájának szimbolikus jelentősége is van és nemcsak egy konkrét joganyagra utal.

„Az ember megismerte feleségét, Évát, ez fogant, megszülte Káint, és így szólt: „Isten segítségével embert hoztam a világra.” Aztán újra szült: Ábelt, a testvérét. Ábel juhásztor lett, Káin pedig földműves. Bizonyos idő elteltével történt, hogy Káin a föld terméséből áldozatot mutatott be az Úrnak. Ábel is áldozatot mutatott be nyája zsenge bárányaiból, azok zsírjából. Az Úr kegyesen tekintett Ábelre és áldozatára, Káinra és áldoztára azonban nem tekintett. Ezért Káin nagyon haragos lett és lehorgasztotta fejét. Az Úr szólt Káinhoz: „Miért vagy haragos és miért horgasztod le a fejed? Ha helyesen teszel, miért nem emeled fel a fejed? De ha nem cselekszel helyesen, nem bűn van-e az ajtó előtt, mint leselkedő állat, amely hatalmába akar keríteni, amelyen uralkodnod kell? Káin közben így szólt testvééréhez, Ábelhez: „Menjünk a mezőre.” Amikor pedig a mezőn voltak, Káin rátámadt testvéérére, Ábelre és agyonütötte. Ekkor az Úr megkérdezte Káint: Hol van a testvéred, Ábel? Ő így válaszolt: „Nem tudom, talán őrzője vagyok a testvéremnek? Erre ő azt mondta: Mit tettél? Testvéred vére felkiált hozzám a földről. Ezért átkozott leszel, bujdosni fogsz a földön, amely megnyitotta száját, hogy beigya

kezedből testvéred vérét. Ha műveled a földet, nem ad neked termést. Hontalan és bujdosó leszel a földön.” (Gen, 4,1-12)

Káin és Ábel története nemcsak az azonos ágazatok miatt mutat párhuzamot Coase esettanulmányával, hanem a tulajdoni szintek egymásra épülése miatt is. Coase tulajdonjogi elméletének implicit feltevése, hogy a bíróság azért tudja elosztani a tulajdonjogokat, mert a magántulajdon feletti köztulajdoni szinten van, ahol nincs extern és intern, külső és belső hatás, minden belsőnek tekinthető.

A közösségi tulajdon, és azt vezető közjó szempontjából kell internalizálni, belsővé tenni a külső hatásokat, és ezért indokolt a növénytermesztőkre hárítani a felelősséget a marhatenyésztőkkel szemben. Káin bűne, hogy nem fogadta el az ágazati hierarchiát, nem értette meg az ágazatok közötti politikai gazdasági különbséget, hiszen isteni akarat érvényesítéséhez, a Föld birtokba vételéhez volt szükség az állattenyésztés támogatására. Nem érintettük eddig a kerítés problémáját, azt a kérdést, hogy melyik kártérítési felelősség, a tulajdonjog milyen megoszlása alapján fogják a kerítést felhúzni. Coase álláspontja szerint a kerítés az állattenyésztők és a növénytermesztők közötti harmónia feltétele, az egymás mellett élés kifejeződése. A kerítés a határ meghúzása a tulajdonjogokat egyértelművé teszi, de egyúttal egy magasabb tulajdoni szintet is megjelenít, hiszen a kerítés attól kapja meg a funkcióját, hogy mind a két fél elfogadja. – Nem nehéz itt a vasfüggönyre asszociálni, ami a hidegháború egész tulajdoni szerkezetét tükrözte és világossá tette.

Az ágazatok közötti hierarchia és a piac fölötti magasabb tulajdoni szint még eklatánsabban mutatkozik meg Coase másik példájában a vasút és a farmerek közötti konfliktusban. Coase ezt a példát egyben a Pigou-val folytatott vitára is felhasználja, a példát Pigou használta elmélete kifejtésére. A példában a probléma a mozdonyok által kibocsátott szikra amelyik leégette a farmerek vetését. Ezt az esetet a bíróság a következőként értékelte:

„Itt a vasúti vállalkozók vasútjaikon kifejezett törvényi felhatalmazás nélkül gőzmozdonyokat üzemeltetnek, akkor az esetleges gondatlanságuktól teljesen függetlenül kárfelelősséggel tartoznak a mozdonyokból kicsapó szikrákért. A vállalkozók azonban általában megkapják a törvényi felhatalmazást arra, hogy a gőzmozdonyokat használjanak, ennek megfelelően, ha egy mozdonyt a tudomány által előírt tűz elleni óvintézkedésekkel építenek, és nem állapítható meg gondatlanság a használat során, akkor a szokásjog szempontjából nem felelősek

azért a kárért, amit a szikrák okozhatnak. ... A mozdony megépítése során a vállalkozónak fel kell használnia minden olyan felfedezést, amelyet a tudomány elérhetővé tett a kár elkerülése érdekében, és amelynek felhasználását ésszerű a vállalattól megkövetelni...” (Coase 2004, 140.o.)

Coase ezt a bírósági határozatot teljes mértékben elfogadható alapnak tekinti és amellet érvel, hogy e szemlélet megvalósításához a Pigou-féle államigazgatási technika nem elegendő, sőt, káros is lehet. Helyette az egyértelmű tulajdonjogi szabályozást ajánlja, amiben végső soron az a kérdés, hogy a szikra kinek a tulajdonát képezi: a vasúttársaságét vagy a farmerét, akinek a földjén kipattant a szikra.

Három féle megoldás képzelhető el ebben az esetben is:

- a) a teljes felelősséget a vasúttársaság viseli, aminek szélsőséges kimenetele, hogy az állam betiltja a gőzmozdonyok használatát (ezen keresztül megállítja a teljes vonatközlekedést)
- b) a teljes felelősséget a farmerek viselik, aminek eredményeként a terület pusztasággá változik.
- c) A vasúttársaságot érdekeltté teszik a szikrafogó felszerelésében, és ezzel csökkentik a tüzek kialakulásának valószínűségét.

Coase egyértelműen a technikai fejlesztés mellett érvel és azt a jogi megoldást keresi, ami esetén a legvalószínűbb ennek megvalósulása. Az externália problémájának megértése szempontjából ez döntő jelentőségű. Coase olyan megoldást keres, ami a haladást, a húzóágazat – jelen esetben a vasút – fejlődését a lehető legkisebb kárral, a legkisebb áldozatvállalás mellett valósítja meg. Nem az ágazatok közti hierarchiát vitatja, szükség van a haladást hordozó ágazat dominanciájára, hanem az ágazatok közötti harmónia, az arányosság politikai gazdaságtani szükségletére hívta fel a figyelmet. A technikai haladásnak egy ilyen jellegű imperativusa is van, a szikrafogó ezt az arányosságot is szimbolizálja. Az externális hatás internalizálása ezért nem redukálható pénzügyi összefüggésekre, hanem a technikai haladás, és általában a társadalmi-gazdasági viszonyok, a tulajdoni szerkezet átalakulását is maga után vonja. Ezzel a Pareto hatékonyság fogalma is új jelentést kap, mert beleérthető az ágazati szereplők közvetlen kapcsolódása egy magasabb tulajdoni szinthez. A politikai értékek, normák ettől kezdve közvetlen piaci, gazdasági hajtóerővé válnak. Ennek egy apró példája Amartya Sen Fejlődés, mint szabadság című művében kifejtett tézise, hogy a

demokráciában nincs éhínség, hosszabb a várható élettartam, jobbak az egészségügyi kilátások (Sen 2000). A politikai berendezkedés, a politikai együttműködés, a részvételi demokrácia a gazdasági teljesítmény hajtóerejévé válhat, amit a magyar gyakorlat javítása szempontjából is érdemes figyelembe venni

A közjószág fogalma azonban nemcsak a közösségi tulajdon, hanem a közjó fogalmát is feltételezi. A közjószág teljes mértékben politikai gazdaságtani kategória, az ezzel való ellátás, ennek biztosítása a jogállami normák követéséből következik, és nem vezethető le a magánérdekekből. Természetesen a magánérdek, az egyéni gazdálkodás racionalitása segítheti a közjószág termelését és finanszírozását, de a közjószág esetében a gazdasági hierarchia világos és egyértelmű, a gazdaságpolitikai irányítás az elsődleges és ennek alárendelten jelennek meg az egyéni racionalitások. A jogállami elvekből fakadóan a közjavak segítik az egyéni gazdálkodást, az állampolgárként való éleést. Ezt azonban a közjó követéséből fakadó közjószág biztosítja.

A XX. század elejére a szociális kérdés már fenyegette a társadalmi-gazdasági stabilitást, ezért az állam megerősítése, a közösségi értékrend követéséhez szükséges javak biztosítása megkerülhetetlen feladattá vált. Az első jószág, aminek a fejlődése meghatározta a XX. század egész történetét a villamos energiával való ellátás volt. Az áram alapvetően megváltoztatta a termelést és a fogyasztást. A közjószág célja ebből származtatható, az erkölcsi és anyagi gondoskodás, a létbiztonság és a középosztályosítás, ezek a célok adták a XX. századi nyugati fejlődési keretet is. A közjószág biztosítása önmagában nemcsak finanszírozási kérdés, és nem lehet eltekinteni a tartalmától, attól az új termelési és fogyasztási kultúrától, amit maga a jószág közvetít.

Az elméleti ugrást már a közjószág illetve a közösségi pénzügyek első kutatói, a svéd közgazdászok is világossá tették. Knut Wicksell vagy Erik Lindahl (Silvestre 2003). Wicksell egy méltányos adórendszer kialakítására tett javaslatot, elutasította a regresszív adórendszert (amelyekben a jövedelem növekedésével csökkentek az adókulcsok), nem támogatta a közvetett adókat a közvetlenekkel (azaz az adókra és a vagyona) kivetettekkel szemben. Igazságos és méltányos adórendszernek azt tekintette, amelyik összhangban van az állampolgár hasznosságának növekedésével, amit a közjavak és a közszolgáltatások fogyasztásával nyerhet az állampolgár.

Wicksell elméleti keretét egy széles középosztályon alapuló társadalom megteremtése volt. A XX. század további közjóság-elméletei ettől csak annyiban tértek el, amennyiben azt a formát kutatták, amelyekben ez a leghatékonyabban valósulhat meg.

A Wicksell-program lényege a keresleti görbék összegzése volt közjóság esetében. Wicksell azt a közgazdasági gondolkodást követte, ami szerint a közjóság, akárcsak a magánjóság, önkéntes csere tárgya lehet. Ez a felismerés, ami a XIX. század végén fogalmazódott meg már tükrözte a klasszikus kapitalizmustól való elmozdulást. A korabeli közgazdászok már feltételezték, hogy a gazdálkodók önkéntesen is hajlandók áldozni a közjóságért, a gazdálkodói kultúra már olyan szinten áll, ami ezt az ugrást lehetővé teszi.

Wicksell ezt az álláspontot csak annyiban kritizálta, hogy a közjóság termelési szintjének meghatározásához más összegzési mechanizmust kell alkalmazni mint a magánjóságnál. A magánjavak esetében minden fogyasztó annyit és azt vett, amire neki egyénileg szüksége volt. Döntését elszigetelten is meghozhatta, nem szorult rá mások szempontjainak figyelembevételére. Ennek eredménye lett az árutermelésre jellemző elidegenedett, elszigetelt állapot.

A közjóság esetében azonban, miután fogyasztása csak közösen lehetséges, a fogyasztóknak együtt kell működniük, közös döntést kell hozniuk. A vásárlás, a vétel fogalma átalakul, szavazássá válik, aminek során minden fogyasztó kinyilvánítja azt a pénzmennyiséget, amennyit hajlandó áldozni a termékre. Ezek a pénzek összeadódnak és ennek eredményeként határozódik meg a közjóság mennyisége.

A közjóság összegzési mechanizmusa a magánjósággal való összevetésből látató meg. Magánjóság esetében a teljes termelési mennyiséget az határozza meg, hogy a fogyasztók külön-külön mennyit szeretnek volna vásárolni. Ezt nevezik horizontális összegzésnek. Közjóság esetében azonban a teljes pénzösszeget határozzák meg a fogyasztók és ennek fényében rendelik meg a közjóságot. A klasszikus példával élve a világítótorony magasságát az fogja eldönteni, hogy a hajókapitányok mennyit áldoznak közösen a világítótoronyra, és értelmetlen lenne a felvetés, hogy egy hajó egy-egy emeletet vagy métert vásároljon. Az egyéni keresleti görbéknek ezt az összegzését vertikális összegzésnek nevezik.

A vertikális összegzés a politikatudományi tartalomra is utal, hiszen a közjóság esetében a szerződés tartalma is átalakul. Míg magánjóságok esetében

magánszerződések élnek, ahol legfeljebb a szerződés ténye utal a jogállami normákra, addig közjóság esetében a szerződés hierarchikus szerkezetű lesz, szövetséggé alakulnak azok, akik közösen fogyasztják a közjóságot.

Már Wicksell számára is nyilvánvaló volt, hogy az eljárás tervezése során meg kell próbálni kiküszöbölni a hazugságot. Bár közjóság és közösségi értékrend végső soron összekapcsolódik, mégis sokan gondolhatják, hogy a közjóságot magánjósággként is használhatják, kisajátíthatják anélkül, hogy áldoznának rá. Gondolhatják, hogy az ő hozzájárulásuk elenyésző a közösség egészéhez képest, ezért nem fizetnek a jószágért. Ezt a később potyautas-jelenségnek nevezett magatartást a gazdaságpolitikának ki kell küszöbölnie és arra kell irányulnia a közösségi pénzügyek fejlesztésének, hogy ez a magatartás megszűnjön. A potyautas-jelenség problémája azonban nem az, hogy „az emberek általában önzők, amit az állam korlátoz”, hanem az a kérdés, hogy felismerik-e a gazdálkodók az értékrend jelentőségét és hajlandóak-e ezért áldozni. A közgazdasági kutatások célja a középosztályosítás, az értékek követésében érdekelt társadalmi csoport megerősítése volt.

A közjóságra vonatkozó első koherens elméletet Paul A. Samuelson fejtette ki 1954 és 1955-ben megjelent két rövid cikkében („The pure theory of public expenditure” és „Diagrammatic exposition of a theory of public expenditure and taxation”) (Samuelson 1954, Samuelson 1955). Samuelson elméletének is az a célja, hogy felmérje a közjóság iránti keresletet, támpontot adjon a gazdaságpolitikai tervezés számára. Modelljében a magánjóság és a közjóság iránti igény azonban kizárja egymást. Olyan közömbösségi görbét szerkeszt, amiben a fogyasztói jószágkosár két elemű a magánjóságra és közjóságra vonatkozik. A termelési folyamat is két, egymástól elkülönülő szegmensből áll: magán- és közjavakból. Abból vezeti le a keresletet külön magán- és külön közjavakra vonatkozóan. Samuelson 50-es évekbeli cikkeiben azt a fogyasztói kultúrát modellezi, amelyikben elkülönül a közjóság és a magánjóság fogyasztása. Bár az egészségügy ingyenes mindenki számára, de a fogyasztók egészségtelenül élnek, növelve ezzel persze az egészségügyi kiadásokat, azaz saját adóterheiket. Samuelson korában ez a fogyasztói kultúra még általánosnak is volt tekinthető a nyugati társadalmakban, az akkori, tömegfogyasztáson alapuló társadalmakban a közjóság biztosítása a társadalom minden tagja számára szükségképpen el kellett, hogy tekintsen a fogyasztói anomáliáktól. Emiatt vált általánossá az úgynevezett potyautas jelenség,

azaz hogy olyanok is élvezték a közjóságot, akik nem járultak hozzá finanszírozásához.

Ezt a problémát a 70-es évek közepe után kezdték kezelni, ennek elméleti megjelenéséhez tartozik Mancur Olson könyve, A kollektív cselekvés logikája (Olson 1997). Olson ebben a potyautas magatartás okaival és lehetséges felszámolásával foglalkozott. Álláspontja szerint meg kell különböztetni a kis- és nagycsoportokat. A nagycsoport olyan mértékű fogyasztói szerveződés, amelyikben a fogyasztók nem tudják egymást ellenőrizni, nem képesek annak biztosítására, hogy mindenki tegyen erőfeszítést a közjóság biztosítására. Hiányzik a nyilvántartás és az ellenőrzés lehetősége. Ezzel szemben a kiscsoportban erre lehetőség van, itt a közjóság termelése hatékony. A kis- és a nagycsoport megkülönböztetése nem számszaki, hanem technológiai és kulturális-intézményi kérdés. Olson számtalan példát hoz arra, hogy az előző korszakban működő intézményi rend, a szakszervezetek, a biztosítók stb. nagycsoportra jellemző sajátosságokat mutattak, és ebből fakadnak a 70-es évek költségvetési anomáliái. Ezzel szemben ezeket a javakat úgy kellene biztosítani, hogy azokban inkább a kiscsoportra jellemző jegyek uralkodjanak. Ehhez az elméleti vonalhoz kapcsolódik James Buchanan munkássága, aki a klubjavak elméletét kidolgozta (Buchanan 1965). A „klubok” létrehozása a közjóságban a közjavak termelése iránt elkötelezett állampolgárok közösségét jelentette és Buchanan elméletéből az is következik, hogy a közjóság termelését ehhez a közösséghez kell igazítani. Ha a biztonságot nem lehet létrehozni például egy egész városban, akkor lakóparkokat kell kialakítani, ahol a lakók külön fizetnek biztonsági szolgálatot. Olson és Buchanan munkásságukkal végső soron azt vetették fel, hogy intézményileg és technológiailag el kell választani a közjóság termelése érdekében elkötelezett és nem elkötelezett fogyasztókat.

A XXI. század elején a közjavak tekintetében a probléma már nem az intézményi megkülönböztetés, hanem a felelősség kultúrájának kiterjesztése. A közösségi értékek érvényességét nem akarják korlátozni egy-egy területre, azt globális méretekben akarják kiterjeszteni. A közjóságra vonatkozó elméletekben ez két területen jelent változást: a közjóság tartalmára kerül a hangsúly, illetve a termelésükhöz és fogyasztásukhoz szükséges intézmények fejlesztése áll a középpontban.

A közjóság tartalma esetében a közjóság egyre inkább termelési feltételként jelenik meg. A közjóság, az egészségügy, az oktatás, a fizikai és a szellemi

infrastruktúra hatékonysági és eredményességi kérdéssé vált. Ezzel szoros kapcsolatban újra megfogalmazódott – elsősorban Amartya Sen munkássága nyomán (Sen 2000) –, hogy a közjószág biztosítása része az alapvető emberi jogoknak, a közjószág feltétele a társadalmi együttműködésnek, ezért nem lehet kirekeszteni belőle senkit. Az a konkrét jószág, amelyik fenntartja a társadalmi együttműködést korról korra változik. A XIX. század végén a vasút szolgált erre a célra, a XX. században a villamos energia, napjainkban az internet és a mobiltelefon biztosíthatja a társadalmi munkamegosztásban való részvételt. Mindig külön gazdaságpolitikai kérdés ennek a közjózágnak, vagy közjószágok halmazának meghatározása és biztosítása, de a XXI. században már egyetlen ország sem tekinthet el a közjószág biztosításától.

Természetesen nem lehet a XX. század középső évtizedeinek hibájába esni. Nem lehet ezeket a javakat a felelősség kultúrájának, a közösségi értékek átadása nélkül biztosítani, ezért egy intézményi átalakulás is kíséri a közjavakat biztosító ágazatok fellendülését. Az intézményi oldalon azonban az a kérdés, hogyan lehet kiterjeszteni ezeket az intézményeket, hogyan lehet segíteni a közösségek szervezését. Ebben a 2009. évi közgazdasági Nobel-díjas Ostrom szerint a jó intézmény felállításához a tulajdonjogok egyértelmű szabályozása, és így a haszon és a költségelemek egyértelmű azonosítása szükséges minden gazdasági szereplő számára (Ostrom 2005). Decentralizálni kell az erőforrások és a közjószág használatának vonatkozó ellenőrzést és szankcionálást. Ostrom kutatásai szerint akkor lehet hatékonyan szervezni intézményeket, közösségeket, ha az előbbi jogosítványokkal ők rendelkeznek. Fontos eredmény, hogy nem javítja, sőt rontja az intézmény hatékonyságát, ha a szankciót maga az intézmény határozza meg. Jobb, ha csak a törvény végrehajtója és nem a hozója a kisközösség. A közös tulajdon, a közjószág használatára vonatkozóan együttműködésre, demokratikus tervezésre van szükség. Ebben kulcselem az önszerveződés szabadsága és főleg, mindenekeelőtt a gazdálkodók közötti kommunikáció biztosítása. Ostrom szerint a közös javakat akkor tudják hosszú távon hatékonyan használni, ha kommunikálnak egymással, ha kialakítják a közös gondolkodás, a kultúra művelésének intézményeit és nem individualizáltan, atomizáltan fogyasztják el a közjószágokat.

Adózás – egyén döntése a csoportban

A közgazdaságtudományi kutatásokkal hasonló, azokat kiegészítő eredményekre jutott a szociálpszichológia is, bár eltérő hangsúlyokkal. A közgazdaságtan az egyén külső és belső világának összekapcsolódásából elsősorban a külsőre koncentrálnak és így próbál meg a belső világra is hatni: azt vizsgálja, hogyan, milyen intézményekkel lehet fenntartani az egyén döntési szabadságát a közösségi értékrend folyamatos érvényesítése mellett. A szociálpszichológia ugyanakkor a belső világot elemzi. Azt keresi, hogy milyen feltételekkel lehet olyan helyzetet teremteni az egyén és a közösség viszonyában, amikor az egyén belső világa harmóniába kerül a közösségi értékrenddel. A végső cél mindkettő esetében megegyezik, csak más-más irányból közelítik meg ugyanazt a problémát.¹

Ami az adózás témáját illeti, a szociálpszichológia a közgazdaságtannál később, az 1960-70-es évektől kezdett erőteljesebben foglalkozni a problémával. Ennek okai a diszciplína fejlődésében keresendők. Ekkorra vezetett oda a szociálpszichológia fejlődése, hogy a kezdetben redukcionista, kognitív irányultságú észak-amerikai és a csoporttagság (illetve a társas reprezentációk és társas identitás) hatását hangsúlyozó európai irányzatok egymáshoz kapcsolódtak, és közösen építkezve szolgáltak magyarázattal a legkülönbébb társadalmi jelenségekben megmutatkozó társas viselkedést meghatározó és befolyásoló tényezőkre.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az adófizetéshez kapcsolódó attitűdök, hiedelmek, értékek és viselkedési mintázatok jelentős részét a csoporttagság definiálja, ezért beszélhetünk az adófizetés közösségre jellemző kultúrájáról. Az uralkodó elméleti közgazdaságtani paradigma az adózó viselkedését az egyéni önérderekre vezeti vissza, azaz feltételezi, hogy az adófizetési hajlandóságot az egyén bizonytalan körülmények között saját hasznosságát maximalizálni kívánó racionális választása határozza meg. A pszichológiai és szociálpszichológiai kutatások alapján elmondható, hogy ezzel azonban számos olyan, az egyén döntését befolyásoló társas, illetve kulturális tényezőt nem vesz figyelembe, amelyek nagy hatással vannak az adózási viselkedésre.

¹ Számos értékes erőfeszítés történt a közgazdaságtan területén az egyéni adófizetés közgazdasági modelljeinek pszichológiai dimenziókkal való továbbfejlesztésében. Jelen tanulmány ezek bemutatásával nem foglalkozik. Egyrészt tárgyalásuk túlmutatna jelen írás keretein. Másrészt ezen kutatások nem elsősorban az egyén külső és belső világának egységes kapcsolatára épülnek, amely a tanulmány egyik fő tétele, hanem feltételezik, hogy a belső világ egyszerűen a külső normák alapján modellezhető.

Az egyik ilyen dimenzió az, hogy az egyén nemcsak az adófizetéshez, vagy adóelkerüléshez kapcsolódó lehetséges kifizetéseit értékeli, hanem megvizsgálja az adófizetés igazságosságát a befizetett összeg, a kapott szolgáltatások és a többi adófizető viszonylatában. (Murphy 2005)

A másik figyelembe nem vett tényező abból fakad, hogy az adózás korábbi modelljei csak az egyént nézték, pedig az egyéni választásokat erősen meghatározza maga a csoport is. Az adófizetők nem egymástól függetlenül határoznak az adófizetés nagyságáról. Itt nem egyszerűen a korábban említett „social dilemma” kerül ismét elő, ezt a problémát a korábban említett közgazdasági elemzések egyébként is részletesen tárgyalják. Annak közös tudásáról van szó, hogy a közösség tagjai mennyiben vannak tudatában egymásrataltságuknak a közszolgáltatásokat illetően. A közös tudás itt nem egy közös információs halmazt jelent a közösségi döntések optimális meghozatalához, hanem olyan mindenki által osztott tudást, amely a csoporttagsághoz kapcsolódik: az egyén énképében a saját csoporttagság, a társas identitás része.

A harmadik ilyen tényező szintén az adórendszer és a kapott szolgáltatások érzékelt igazságosságához kapcsolódik, csak nem az egyén, hanem a csoport szintjén. Szociálpszichológiai vizsgálatok egyértelműen kimutatták, hogy az egyén társas dilemmákkal szembesülve inkább kész a versengésre és kevésbé hajlandó az együttműködésre, ha a közösség adózásba bevont tagjai további alcsoportokba sorolják magukat. Ilyenkor nagyobb a valószínűsége, hogy az egyén a saját alcsoport érdekeivel azonosul a többiekkel szemben, a társas identitása „láthatóbbá” és ezért belső kognitív folyamatai számára jobban elérhetővé válik. Fontos kiemelni, hogy az igazságosság mércéje nem az egyéni, vagy - bármit is jelentsen mindez - a csoportos hasznosság maximalizálásának foka, hanem az, hogy az egyén és az alcsoport tagjai azt kapják vissza az alcsoportban elfogadott szabályok és normák alapján a szolgáltatásokban, amiért fizettek. (Murphy 2005)

A negyedik tényező az előzőhöz szorosan kapcsolódik, annak ellentettje. A kutatások azt mutatják, hogy társas dilemmák esetén a tagok együttműködőbbek és sokkal inkább érdekli őket az adózás közös, csoportszintű kimenete, ha az adózásban résztvevőket egy nagy, közös csoportnak fogják fel. Mivel a csoport az identitás része, a tagokat az egyén önmagához hasonlóbbnak és másoknál szerethetőbbnek érzékeli, magával megegyező juttatásokat tart igazságosnak

mindenki számára és akár a csoportszintű érdeket is hajlandó az egyéni érdeke elé helyezni.

A következő tényező az adófizetési kultúrára vonatkozik, amely szorosan összefügg a közösség kultúrájával, tradícióival és értékrendjével. A konkrétan az adók befizetésére vonatkozó attitűdökön, normákon túl ide tartoznak a közszolgáltatásokkal, az állammal, a közösség vezetésével, az egyén és a közösség kapcsolatához kötődő általános kulturális mintázatok. Ebből fakad, hogy az adófizetési magatartás összefügg az egyén közösségen belüli elidegenedésének érzésével, az egyén közösségi döntésekben való részvételének általa érzékelt lehetőségével, vagy a normáktól való devianciákkal szembeni tanúsított toleranciájának erősségével. (Bobek et al. 2007)

Több kutatás is kimutatótt egy további tényezőt, a közösségben jelen lévő bizalom fokát. Ez a dimenzió egyszerre vonatkozik az emberek egymás iránti, világgal szembeni és a konkrét, működő intézményekkel kapcsolatos tapasztalataikon alapuló bizalomra. Ez utóbbi tartalmi elem miatt szerepel a befolyásoló tényezők között külön helyen, hiszen az első két tartalmi elem redundáns valamennyi korábban említett tényezővel.

Összefoglalva elmondható, hogy a szociálpszichológia az adózás intézményrendszerének elemzéséhez az egyéni adófizetést társas cselekvésként vizsgálja. Arra az eredményre jut, hogy az adófizetési hajlandóság annál magasabb, minél inkább egységes közösségnek tekinti magát a csoport, minél inkább elfogadottak és mindenkire érvényesek a közteherviselésre vonatkozó normák, valamint – ezzel szoros összefüggésben – minél erősebb a közösségen belül a közteherviselést elvégző és szabályozó intézményrendszer iránti bizalom a közösség tagjai között.

Irodalomjegyzék

- Ambrosi, G. M. 2003. Keynes, Pigou and Cambridge Keynesians. Palgrave-Macmillan
- Bobek, D. – Roberts, R. W. – Sweeney, J. T. 2007. The Social Norms of Tax Compliance: Evidence from Australia, Singapore, and the United States. *Journal of Business Ethics*. 74. 49-64.
- Buchanan, J. M. 1965. An Economic Theory of Clubs. *Economica*. 32. 1-14.
- Coase, R. H. 2004. A vállalat, a piac és a jog. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- Kamerschen, D. R. – Sridhar, D. J. 2009. The Theory of (Competitive) Price According to George Stigler. *Journal of the History of Economic Thought*. 31. 181-200

- Kopp M (2003) A magatartástudományi kutatások lehetőségei az orvoslás területén. Magyar Tudomány, 11, 1352–1363.
- Layard, R. 2007. Boldogság – Fejezetek egy új tudományból. Lexekon. Győr
- Olson, M. 1997. A kollektív cselekvés logikája. Osiris. Budapest
- Ostrom, E. 2005. Understanding Institutional Diversity. Princeton University Press, Princeton
- Marshall, A. 1961. Principles of the Economics. Macmillan, London
- Murphy, K. 2005. Regulating More Effectively: The Relationship between Procedural Justice, Legitimacy, and Tax Non-Compliance. Journal of Law and Society. 32. 562-589.
- Pigou, C. 1920. The Economics of Welfare
- Ricardo, D. On the Principles of Political Economy and Taxation. Forrás: Library of Economics and Liberty (<http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP.html>)
- Samuelson, P. A. 1954. The Pure Theory of Public Expenditure. The Review of Economics and Statistics. 36. 387-389.
- Samuelson, P. A. 1955. Diagrammatic Exposition of a Theory of Public Expenditure. The Review of Economics and Statistics. 37. 350-356.
- Sen, A. 2000. Fejlődés, mint szabadság. Anchor Books. New York
- Sidgwick, H. 1887. The Principles of Political Economy. Forrás: <http://books.google.com/books?id=Ga8JAAAAIAAJ&oe=UTF-8>
- Silvestre, J. 2003. Wicksell, Lindahl and the Theory of Public Goods. The Scandinavian Journal of Economics 105. 527-553
- Skrabski Á. - Kopp M. - Rózsa S. - Réthelyi J. (2004) A koherencia, mint a lelki és testi egészség alapvető meghatározója, Mentálhigiéné és Pszichoszomatika, 5,1, 7–26.